

Logos

Надія Смик

КРОСВОРД: У ЧОМУ ЙОГО ЗАГАДКА?

Загальноприйнято вважати, що кросворд (англ. cross – хрест і word – слово) – це фігура, розбита на клітинки, яку слід заповнити літерами, щоб по горизонталі й по вертикалі утворилися ряди загаданих слів. Подібне тлумачення зустрічаємо в більшості як вітчизняних, так і іншомовних довідкових видань. Наприклад, у “Британській енциклопедії” зазначається: “Кросворд – популярна форма словесної головоломки, що складається з діаграми, зазвичай прямокутної, поділеної на чорно-білі чи сітчасті (чорні, затінені або заштриховані) клітинки. До діаграми додаються два пронумеровані списки питань чи ключів до розгадок: один – для горизонтальних слів, інший – для вертикальних, номери яких ідентичні номерам у діаграмі. Слова в діаграмі перетинаються одне з одним чи з’єднуються, з огляду на що кросворд і дістав свою назву”¹. Окрім того, укладено кросвордні словники, які містять велику кількість слів, згрупованих чи за кількістю літер, чи за спільними ознаками, та підручники й енциклопедії, що стосуються різних аспектів кросворда². Проте в жодному з подібних видань немає тлумачення кросворда як літературного поняття, хоча для цього й існують певні підстави. Спробуймо аргументувати.

Зазвичай кросворд, як уже зазначалося, асоціюється з чорно-білими клітинками (сіткою) і запитаннями до загаданих слів. Якщо з сіткою все більш-менш зрозуміло (білі клітинки слід заповнити літерами, іноді складами чи символами, щоб по горизонталі й по вертикалі утворився ряд загаданих слів), то запитання, призначені для відгадування, однозначно сприймаються як загадки. Загадка – це “дотепне запитання, часто у віршованій формі... вживається не лише для активізації пізнавальних можливостей..., а й почасти містить у собі філософський зміст..., пов’язується із міфологічним світобаченням”³, “алегоричний поетичний опис якогось предмета чи явища, що тестує того, хто розгадує, на кмітливість”⁴, “навмисно загадкове чи двозначне питання, що вимагає глибокодумної й часто дотепної відповіді”⁵. Запитання, що подаються до кросворда, в основному відповідають наведеним означенням. Отже, кросворд можна назвати одним із піджанрів загадки. Прикметно, що С.Караванський у словнику синонімів до слова з а г а д к а подає такі: головоломка (важка), шарада (із складів слова), ребус (з букв і малюнків)⁶. Вони ж виступають і як різновиди кросворда.

¹ Див.: *Encyclopedia Britannica* // <http://www.britannica.com>

² Див.: *Crossword dictionary*. – Chambers Harrap Published Ltd. – 2000; *Boyer Kenneth R. Encyclopedia of Crossword Sticklers*. – 1999; *Manley Don. Crossword manual*. – 1992; *Зеленский А.С., Борисов А.С., Забуслаев В.Н. Кроссворды от А до Я*. – 1999; *Семенов М.С. Универсальная Энциклопедия Кроссворда*. – 2000.

³ *Літературознавчий словник-довідник*. – С. 276.

⁴ БЭС // <http://dic.academic.ru/misc/enc3p.nsf/ListW>

⁵ *Encyclopedia Britannica* // <http://www.britannica.com>

⁶ *Караванський С. Практичний словник синонімів української мови*. – К., 2000. – С. 117.

Формальні ознаки, за якими класифікують кросворди, часто візуальні, стосуються лише діаграми, як-от: *білий* (blank crossword) — кросворд, який не має жодної чорної клітинки, усі літери у словах перетинаються; *класичний* (classic crossword) — кросворд, у якому малюнок має чотирибічну чи двобічну симетрію, кожне слово перетинається з іншими принаймні двічі, кількість чорних клітинок — мінімальна; у кросворді з *перетинками* (barred diagram) слова відокремлені одне від одного потовщеними лініями (без чорних клітинок); *фігурний* (figure puzzle) — кросворд, який виокремлюється планом сітки, має вигляд кола, трикутника, ромба, куба; в популярних нині *сканвордах* (scanword) загадки подаються прямо в клітинках сітки і слова вписують за вказаним стрілками напрямком; у *чайнворді* (chainword) слова не перетинаються, а лише дотикаються: остання літера слова (або склад) — це перша літера (або початок) наступного. Кілька видів кросворда вирізняються насамперед умовами заповнення діаграми, наприклад, за правилами *складокросворда* (syllabic trouble) в одну клітинку слід вписувати один склад, за правилами *дволітерного* (double delight) — дві літери, а за правилами *кодового* (codeword) в одну клітинку записують код, що може відповідати кільком літерам; у *нефіксованому* (sliding puzzle) кросворді, де для кожного слова в сітці існує зайва порожня клітинка, читач має вирішити, в який бік змістити його при вписуванні. *Координальний* кросворд (coordinating crossword) вирізняється тим, що читач не лише розгадує слова, а й сам будує за розгаданими словами сітку. А в кросворді *пікер-аппер* (picker-upper) автор у кожну клітинку вписує дві літери, одна з яких зайва. Завдання читача викреслити її. Специфіка більшості кросвордів визначається саме умовами загадування. Зокрема, в *абетковому* кросворді (alphabet crossword) слова-відгадки мусять починатися з однієї заданої літери, а то й мати однакову кількість літер; *кросворд-анаграма* (anagram magic square) містить загадку, певна перестановка літер у якій приводить до відгадки; у кросворді *суб'єктивному* (subjective crossword) кожне запитання містить у собі відповідь, знайти яку можна, вилучивши префікс, суфікс чи просто якусь літеру в одному зі слів загаданої умови; в *гумористичному* кросворді (humorous crossword) загадки мають жартівливе значення; *паліндромному* (palindrome-crossword) властиві паліндромні загадки і слова-відгадки; *кросворд-поліглот* (polyglot puzzle) вирізняється тим, що загадки подані однією мовою, а відгадки вписують іншою; в *ребусному* кросворді (rebus-crossword) загадки подані у вигляді ребуса, і спочатку розгадують ребус, а потім — кросворд; у *фрагментарному* кросворді (fragmentary puzzle) роль загадки виконують малюнок чи фото; *тематичний* (subject crossword) присвячений окремій темі. До кросвордів належать також *філворди* (fill-word). У них сітка не має чорних клітинок, а заповнена літерами, частина з яких утворює загадані автором слова, що подаються нижче. Специфіка цього виду кросворда в тому, що слова можуть читатися в будь-якому напрямку: і по діагоналі згори вниз чи навпаки, і по ламаній, і по горизонталі чи по вертикалі вперед і назад. Окрім того, не задіяні літери часто утворюють слово, яке служить розгадкою до окремо поданої загадки. В *головоломці* (puzzle) автор заповнює сітку сам, але читачу подає розрізаною на дрібні частинки, щоб він сам відбудував діаграму. В *кейворді* (key-word) слова зашифровані цифрами.

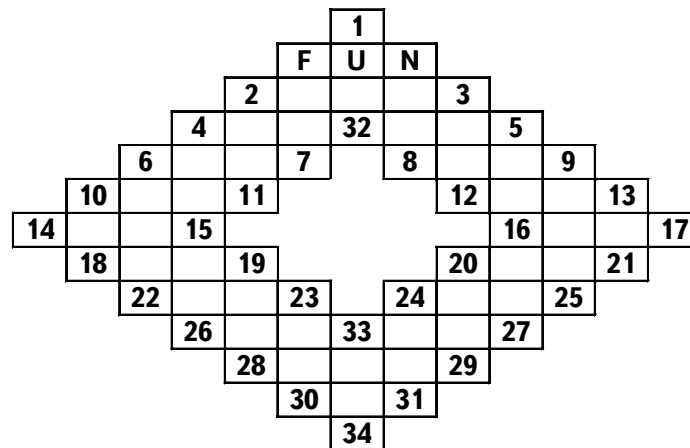
Отже, за жанровими ознаками кросворд близький до таких літературознавчих понять, як загадка, шарада чи навіть шахопоезія. Останній термін у “Літературознавчому словнику-довіднику” (К., 1997) тлумачиться як “вид творчості, синтез поезії і шахової композиції... культивує два різновиди шахопоезії: віршовий текст відбиває певні ідейно-тематичні колізії розв’язку шахової задачі;

поетичний текст безпосередньо “вплітає” в себе розв’язок авторової задачі”⁷. За аналогією, органічне поєднання форми (візуально-графічна композиція) та змісту (хитромудрість загадок) дає підстави вважати кросворд літературним терміном, що засвідчує й історія його виникнення.

Зрозуміло, що сучасний кросворд суттєво відрізняється від тих перших зразків, які прийнято вважати пракросвордами, зокрема, відомого 25-літерного “магічного квадрата”, в якому вбачають і анаграму, і паліндром, і акровірш:

S	A	T	O	R
A	R	E	P	O
T	E	N	E	T
O	P	E	R	A
R	O	T	A	S

Подібність цього “магічного квадрата” до сучасного кросворда майже непомітна. Хіба що перетинаються літери у словах та сам текст сприймається як загадковий. Прикметно, що Артур Вінн, якого вважають автором кросворда як такого, ідею його створення запозичив із відомої з дитинства гри в “магічні слова”, які однаково прочитувалися по горизонталі й по вертикалі, тобто кросворд постав із давновідомого “магічного квадрата”. Дітище Вінна, ромб 13 на 13 клітинок і 32 слова⁸, побачило світ 21 грудня 1913 року в додатку до газети “New York Word”:

Як бачимо, схожість із “магічним квадратом” полягає лише в тому, що літери у словах перетиналися по горизонталі й по вертикалі. Запитання до кросворда ще не поділялися на горизонтальні чи вертикальні, а лише вказувалося цифрами початок і кінець слова, наприклад: 4–5. *A written acknowledgment (receipt)*; 23–30. *A river in Russia (Neva)*⁹. Як підказка в кросворд було вписане слово *fun* (забава), яке, крім того, що відповідало назві газети, де він містився, можливо, й поклато початок сприйманню кросворда як словесної забави. Отже, якщо керуватися припущенням, що кросворд – це варіація “магічного квадрата”, в якому слова перехрещувалися, читалися згори донизу, знизу догори, зліва направо і справа наліво та при зміні порядку літер утворювали нові слова, то сучасний кросворд і його різновиди варто визнати за далеких родичів анаграми,

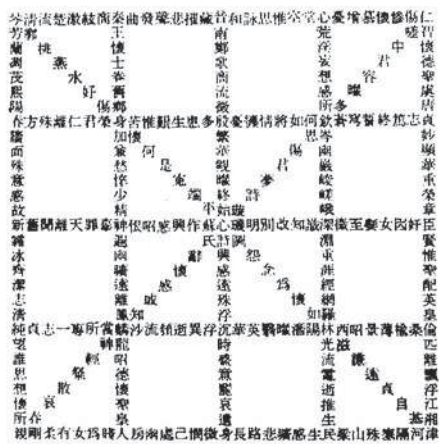
⁷ Літературознавчий словник-довідник. – С.739.

⁸ Даний зразок розміщений: <http://www.crosswordtournament.com/more/wynne.html>

⁹ 4–5. Письмове підтвердження (розписка); 23–30. Річка в Росії (Нева).

паліндрома й акровірша. До речі, онлайнівська англомова енциклопедія “Бо знання це здорово!” у статті про кросворд дає посилання на терміни акровірш і анаграма (паліндром також вважається анаграмою)¹⁰. Слушність такого припущення підтверджують і сучасні різновиди кросворда (кросворд-паліндром, білий і анаграмний кросворди) та очевидна подібність із деякими жанрами світової зорової поезії.

Поєднання зорової (діаграма) та літературної (загадка) площин спостерігається ще в античні часи. Зокрема, латиномовний поет Децім Магній Авсоній свої мистецькі твори означував як *technoraigion* (від гр. *techno* – мистецтво чи техніка, *raigion* – гра). В античності слід шукати й витoki акровірша, абеткового вірша, анаграми, паліндрома, що стали предметом наслідування для подальших версифікаторів і на основі яких створювалися нові жанри, зокрема, на мою думку, і кросворд. Як зазначає М.Сорока¹¹, один із найпоширеніших жанрів зорової поезії – фігурний вірш, що має форму як матеріальних предметів, так і абстрактно-геометричних. Саме поетичні твори у вигляді геометричних фігур можуть вважатися праобразами ранніх кросвордів. Наприклад, ранній твір китайської зорової поезії (гуй-вен), відомий під назвою “любовний лист”, датований IV ст. Він нагадує діаграму з вертикалями, горизонталями й діагоналями, а китайські ієрогліфи, що можуть означати і слово, і склад, перетинаються в окремих місцях, що, як пише Д.Хіггінс, дає 40000 різних можливостей прочитання¹²:

Помітна подібність і між кросвордом та деякими бароковими віртуозними віршованими формами (що дає право говорити про трансформацію жанру). Наприклад, *прогресивний лабіринт* мав форму квадрата, повний текст якого містився в першому рядку, а кожний наступний рядок зміщувався на одну літеру ліворуч або праворуч. Сьогодні подібне завдання ставить перед читачем *нефіксований кросворд*, в якому на кожне слово в діаграмі автор залишає зайву порожню клітинку, щоб читач поміркував, у який бік змістити слово при вписуванні. У *центричному лабіринті* текст можна було читати в різних напрямках: від центру, до центру, по діагоналі. Його традиції частково трансформувалися у *філворд*, де загадані автором слова прочитуються в будь-якому напрямку. Подібні між собою кросворд і *кабалістичний вірш*, у якому всі літери латинської абетки мали своє числове значення, для з’ясування якого в поетиках подавалася спеціальна таблиця. У сучасному *кейворді* автор зашифровує слова цифрами,

¹⁰ Див.: *Because knowledge is cool* // <http://www.encyclopedia.com>

¹¹ Сорока М. Зорова поезія в українській літературі кінця XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 82.

¹² Твір узято з дослідження М. Сороки “Світове мистецтво зорослова” // Зрима рима. – 1999. – С. 6.

тобто кожній літері відповідає окрема цифра. Певною мірою подібна до кросворда і барокова поетична загадка — “незрозуміле речення, що розкриває в собі відому річ, яку воно позначає загадковими натяками і подібностями як письмово, так і в малюнках або пластично”¹³. Приміром, літеральна загадка замість складів або слів містила літери, що виражали подібну думку: а — аз, в — веді, с — слово. За правилами *кодового кросворда* в одну клітинку записують код, що може відповідати кільком літерам. Наприклад, загадане слово *ліч* можна записати у дві клітинки: пч, де п[пі] — грецька літера, ч — залишається незмінною. Ідентичні між собою барокова *загадка в малюнках* і сучасні *кросворд-ребус* та *фрагментарний кросворд*. Загадки в малюнках існували двох типів: чиста й комбінована. Перша містила малюнки, в яких треба було розпізнати загальний зміст загадки, комбінована ж поєднувала зображення й додатковий текст, що властиво й сучасним кросвордам-ребусам і фрагментарним кросвордам. Трансформація деяких елементів візуальної поезії у кросворди очевидна, й стосується вона як візуальної діаграми, так і тексту. І хоча візуальна поезія — це насамперед версифікаційні, часто таємничі й повторювані фрази, що незрідка мали різні прочитання, а кросворд — це окремі неповторювані слова, що прочитуються лише в разі правильно виконаного завдання, зміщення в тексті літер на одну клітинку, розміщення та прочитання слів у різних напрямках, все ж кодовий запис слів, числові означення літер і загадки-зображення дають змогу стверджувати, що сучасний кросворд увібрав у себе елементи барокових віртуозних віршованих форм.

Про те, що кросворд — це складна літературна форма, яка постійно еволюціонує, може свідчити твір сербського письменника-новатора Мілорада Павича “Краєвид, намальований часом” (1988), який має авторське жанрове визначення — роман-кросворд. Пояснюючи вибір такого формулювання, автор зазначає: “Якщо читати його по вертикалі, на першому плані опиняються портрети героя книги. Якщо ж ті самі розділи читати по горизонталі (“класичним способом”), тоді на перший план виступає зав’язка і розв’язка книги”. Окрім того, за словами письменника, залежно від того, як читати твір, по вертикалі чи по горизонталі, по-різному прочитуватимуться його початок і закінчення. Зокрема, автор запевняє, що “Краєвид, намальований часом” по горизонталі починається реченням: “Жодного ляпаса, якого не дав, не треба забирати в могилу”, а закінчується фразою: “Читач напевне не такий уже й дурний, щоб не пригадати, що тепер сталося з Атанасієм Свіларом, який певний час називався Разін”. А по вертикалі — зі слів: “Готуючи цю Пам’ятну книгу нашому другові, товаришу шкільних років і добродію, арх. Атанасію Федоровичу Разіну, який колись писав своє ім’я язиком на спині найкрасивішої жінки цілого покоління, а тепер записав його золотими літерами в зоряні книги... сторіччя і став великою ... особою, чия ніч вміщає десять днів. Редколегія мала на увазі, що всієї правди про його життя й роботу ми не дізнаємося ніколи”. Закінчується ж роман по вертикалі так: “Я побіг до церкви”¹⁴. Певна річ, структура твору дає змогу переходити зі сторінки на сторінку, не втрачаючи сюжетної чи композиційної ідеї. При зміні способу прочитання (чи то по горизонталі, чи то по вертикалі) читач не втрачає канви подій, не відчуває розриву в перетині долі героїв. Простір у творі здається необмеженим, схожим на нескінченність.

¹³ Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний). — К., 1973. — С. 244.

¹⁴ Див.: Павич М. Початок і кінець роману // Електронна бібліотека українсько-сербських культурних зв’язків // www.rastko.org.yu/rastko-ukr/au

П.Копілова, аналізуючи твір Г.Олді “Чужий серед своїх”, зазначила: “Загалом повість схожа на гумористичний кросворд, де читачу потрібно вгадувати літературні джерела жартів — що є завданням не важким і приємним”¹⁵. Таке порівняння засвідчує, що термін кросворд набув метафоричного значення. На метафоричність його вказує й історичний факт: В.Черчілль дав переговорам про капітуляцію великого німецького угруповання в Італії наприкінці березня 1945 року кодову назву “Кросворд”.

І все ж хоч би яких ускладнень, спрощень, означень набував кросворд за свою історію, поняття “словесна гра” лишається основним його атрибутом відносно не лише способу виконання, а й мети його складання. Проте, граючись, автори й читачі виконують низку не іграшкових функцій. Зокрема, в енциклопедії “Амерікана” (1966) стверджується, що в Росії кросворди використовувалися з пропагандистською метою, нерідко при їх створенні добиралася спеціальна лексика й загадки¹⁶. Окрім можливого за певних умов ідеологічного впливу, кросворд також виконує мовно-освітню та виховну функції.

Отже, на підставі наведених прикладів можна стверджувати, що кросворд, як синтезуючий мистецький вид, який поєднує візуально-графічну діаграму та літературну загадку в одне естетичне ціле, органічно приналежний до літературного процесу. Це зумовлено джерельними літературними витоками, словесною грою, присутньою в кожному підвиді кросворда, його призначенням та функціональністю в літературному процесі, відповідністю естетичним вимогам літератури сьогодення. Зважаючи на дотеперішнє ігнорування кросворда як літературного поняття, що пояснюється відсутністю його наукового обґрунтування та недостатньою кількістю напрацьованого матеріалу, сподіваюся, що наведені думки спровокують дослідників на подальші наукові розвідки про кросворд як літературний різновид.

М. Едмонтон

¹⁵ Копілова П. Рецензія на збірник “Чужой среди своих” // ПитерВук. – 2001. – № 10.

¹⁶ Див.: Americana // <http://ea.grolier.com/>

Передплачуйте “Слово і Час” – єдиний академічний літературознавчий журнал про українську та світову літературу.

Слово *Передплатний індекс – 74423*
Електронний варіант
на Web-сторінці за адресою:
і *www.word-and-time.iatp.org.ua*
Час

